पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

नवम-पाठः

सूक्तिः

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ।

पदविभागः

अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादः, अपि, भयङ्करः, (भवति)

अन्वयः

अव्यवस्थित-चित्तस्य प्रसादः अपि भयङ्करः (भवति)।

तात्पर्यम्

यस्य मनः स्थिरं न भवति तेन अन्येषां कृतम् उपकारम् अपि अपकारम् इव भवति। चित्तं दृढं नास्ति चेत् तेन कृतानि कार्याणि उपयोगार्थम् अस्ति चेत् अपि अन्यान् हिंसयन्ति ।

सूक्तिः

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ।

व्याकरणांशाः

क्रिया	-	भवति
प्रथमा	-	प्रसादः, भयङ्करः
षष्ठी	-	अव्यवस्थित-चित्तस्य
अव्ययम्	-	अपि

सुभाषितम् - 1

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।।

पदविभाग:

भोगे, रोगभयम्, कुले, च्युतिभयम्, वित्ते, नृपालात्, भयम्, माने, दैन्यभयम्, बले, रिपुभयम्, रूपे, जरायाः, भयम्, शास्त्रे, वादिभयम्, गुणे, खलभयम्, काये, कृतान्तात्, भयम्, सर्वम्, वस्तु, भयान्वितम्, भुवि, नृणाम्, वैराग्यम्, एव, अभयम्

सुभाषितम् - 1

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।।

सन्धि:

नृपालात् + भयम् = जश्त्वसन्धि:
जरायाः + भयम् = विसर्गः लोपः
कृतान्तात् + भयम् = जश्त्वसन्धि
भय + अन्विताः = सवर्णदीर्घ-सन्धिः
एव + अभयम् = सवर्णदीर्घ-सन्धिः

सुभाषितम् - 1

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।।

सामान्यार्थ:

There is a fear of disease in the enjoyment of sensual pleasures, fear of decline in lineage, fear of kings in riches, fear of humiliation in honour, fear of enemies when in power, fear of old age in beauty, fear of disputants in learning, fear of slandering by the wicked in the being virtuous & fear of death for the body. All facets of a man's life on earth engender fear; renunciation (of all these) alone will result in fearlessness.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - अस्ति
प्रथमा - रोगभयम्, च्युतिभयम्, भयम्, दैन्यभयम्, रिपुभयम्, वादिभयम्, खलभयम्, सर्वम्, वस्तु, भयान्वितम्, वैराग्यम्, अभयम्,
पञ्चमी - नृपालात्, जरायाः, कृतान्तात्
षष्ठी - नृणाम्
सप्तमी - भोगे, कुले, वित्ते, माने, बले, रूपे, शास्त्रे, गुणे, काये, भुवि
अव्ययम् - एव

सुभाषितम् - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

अस्ति

किम् अस्ति?	अभयम्	निर्भयम्
किम् अभयम् अस्ति ?	वैराग्यम्	विरक्तिः

(अस्ति/भवति)

किम् अस्ति?	भयान्वितम्	भययुक्तम्, भयेन सहितम्
किं भयान्वितम् अस्ति?	सर्वं वस्तु	सकलपदार्थाः
कस्मिन् भयान्वितम् अस्ति?	भुवि	लोके
केषां भयान्वितम् अस्ति?	नृणाम्	मानवानाम्

(अस्ति)

किम् अस्ति?	रोगभयम्	व्याधिभीतिः
कस्मिन् योग्यम् अस्ति?	भोगे	भोगे
पुनः किम् अस्ति?	च्युतिभयम्	नाशभीतिः
कस्मिन् च्युतिभयम् अस्ति?	कुले	वंशस्य विषये
पुनः किम् अस्ति?	भयम्	भीतिः

सुभाषितम् - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्मात् भयम् अस्ति?	नृपालात्	महाराजात्
कस्मिन् नृपालात् भयम् अस्ति?	वित्ते	धनस्य विषये
पुनः किम् अस्ति?	दैन्य भयम्	दुर्गतिभीतिः
कस्मिन् दैन्य भयम् अस्ति?	माने	अभिमाने
पुनः किम् अस्ति?	रिपुभयम्	वैरिभीतिः
कस्मिन् रिपुभयम् अस्ति?	बले	पराक्रमे
किम् अस्ति?	भयम्	
कस्मात् भयम् अस्ति?	जरायाः	वार्द्धक्यात्
कस्मिन् जरायाः भयम् अस्ति?	रूपे	सौन्दर्ये
पुनः किम् अस्ति?	वादिभयम्	स्पर्धिभ्यः भीतिः
कस्मिन् वादिभयम् अस्ति?	शास्त्रे	पाण्डित्ये
पुनः किम् अस्ति?	खलभयम्	पापिभ्यः भीतिः

सुभाषितम् - 1

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्मिन् खलभयम् अस्ति?	गुणे	सद्गुणेषु
पुनः किम् अस्ति?	भयम्	
कस्मात् भयम् अस्ति?	कृतान्तात्	मृत्योः
कस्मिन् कृतान्तात् भयम् अस्ति?	काये	देहे

सुभाषितम् - 1

अन्वय:

भोगे रोगभयं, कुले च्युतिभयं, वित्ते नृपालात् भयं, माने दैन्य भयं, बले रिपुभयं, रूपे जरायाः भयं, शास्त्रे वादिभयं, गुणे खलभयं, काये कृतान्तात् भयं च (अस्ति) । भुवि नृणां सर्वं वस्तु भयान्वितम् (अस्ति) (परन्तु) वैराग्यम् एव अभयम् (अस्ति) ।

तात्पर्यम्

लोके प्रायः जनाः सर्वेषु पदार्थेषु भयपीडिता: भवन्ति। सम्पत्सु व्याधिभीतिः, वंशस्य विषये अपमान भीतिः, सौन्दर्ये वार्द्धक्यात् भीतिः, धनं प्राप्य महाराजात् भीतिः, अभिमानवतां दुर्गतेः भीतिः, पराक्रमिणः शत्रोः भीतिः, पाण्डित्ये स्पर्धिभ्यः भीतिः, धार्मिकेपापिभ्यः भीतिः, देहे मृत्युभयम् । अतः केवलं विरक्ति: एव निर्भयम् भवति ।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

भोगे	- अ. पु. स. ए.
रोगभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
कुले	- अ. नपुं. स. ए.
च्युतिभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
वित्ते	- अ. नपुं. स. ए.
नृपालात्	- अ. पु. प. ए.
भयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
माने	- अ. पु. स. ए.
दैन्यभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
बले	- अ. नपुं. स. ए.
रिपुभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

रूपे	- अ. नपुं. स. ए.
जरायाः	- आ. स्त्री. प. ए.
शास्त्रे	- अ. नपुं. स. ए.
वादिभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
गुणे	- अ. पु. स. ए.
खलभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
काये	- अ. पु. स. ए.
कृतान्तात्	- अ. पु. प. ए.
सर्वम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
वस्तु	- उ. नपुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

भयान्वितम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
भुवि	- ऊ. स्त्री स. ए.
नृणाम्	- ऋ. पु. ष. ब.
वैराग्यम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
एव	- अव्ययम्
अभयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ।।

पदविभाग:

आशा, नाम, नदी, मनोरथजला, तृष्णातरङ्गाकुला, रागग्राहवती, वितर्कविहगा, धैर्यद्रुमध्वंसिनी, मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना, प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी, तस्याः, पारगताः, विशुद्धमनसः, नन्दन्ति, योगीश्वराः

सुभाषितम् - 2

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ।।

सन्धिः

विशुद्धमनसः + नन्दन्ति = विसर्ग उकारः
पारगताः + विशुद्धमनसः = विसर्ग लोपः

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

Desire is like a river with mind cravings (greed) as the waters, agitated by waves of yearning (passions and the desires), attachments to various objects are the crocodiles in that river with thoughts to obtain various objects of desire, flying over the water like birds. This river uproots the tree of courage.

Ignorance is like the whirlpool in this fathomless river. Which is difficult to cross & worries are its steep banks which are difficult to climb (after swimming across the river while trying to get ashore). Those who have crossed this river (of desire) are great sages with pure minds who rejoice.

(One who is able to get over desires will attain bliss. Only those with pure minds can cross the river of desires & obtain a blissful state).

सुभाषितम् - 2

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - नन्दन्ति

प्रथमा विभक्तिः - आशा, नाम, नदी, मनोरथजला, तृष्णातरङ्गाकुला, रागग्राहवती, धैर्यद्रुमध्वंसिनी, मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना, प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी, पारगताः, विशुद्धमनसः, योगीश्वराः

षष्ठी विभक्तिः - तस्याः

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

के नन्दन्ति ?	योगीश्वराः	स्थितप्रज्ञाः
कीदृशाः योगीश्वराः ?	विशुद्धमनसः	शुद्धचित्ताः
पुनः कीदृशाः योगीश्वराः?	पारगताः	अपरं तीरं प्राप्नुवन्तः
कस्याः पारगताः?	तस्याः	आशा नद्याः
का सा ?	नदी	सरित्
का नदी ?	आशा नाम नदी	
कीदृशी नदी ?	मनोरथजला	विविधाः इच्छाः एव यस्याः वारिरूपाः
पुनः कीदृशी नदी ?	तृष्णातरङ्गाकुला	वाञ्छा रूपैः ऊर्मिभिः व्यग्रा
पुनः कीदृशी नदी ?	रागग्राहवती	अनुरागरूपैः मकरैः युक्ता

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः कीदृशी नदी ?	वितर्कविहगा	यस्यां कल्पना रूपाः पक्षिणः डयन्ते
पुनः कीदृशी नदी ?	धैर्यद्रुमध्वंसिनी	धृतिरूपस्य वृक्षस्य विनाशिनी
पुनः कीदृशी नदी ?	मोहावर्तसुदुस्तरा	मोहरूपाणां जलावर्तानां कारणेन तरीतुम् अत्यन्तं कठिना
पुनः कीदृशी नदी ?	अतिगहना	बहुगम्भीरा
पुनः कीदृशी नदी ?	प्रोतुङ्गचिन्तातटी	चिन्ता रूपैः उन्नततटैः युक्ता

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी मोहावर्तसुदुस्तरा अतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी च। तस्याः पारगताः विशुद्धमनसः योगीश्वराः नन्दन्ति।।

तात्पर्यम्

अस्मिन् श्लोके आशा नदी रूपेण वर्णिताः अस्ति। विविधाः इच्छाः एव अस्याः नद्याः जलम् । इयं नदी वाञ्छा रूपैः ऊर्मिभिः व्यग्रा अस्ति। अत्र अनुरागरूपाः मकराः सन्ति। कल्पना रूपाः पक्षिणः डयन्ते। अस्याः प्रवाहः धृतिरूपं वृक्षं विनाशयति। मोहरूपाणां जलावर्तानां कारणेन इयं नदी तरितुम् अत्यन्तं कठिना, बहु गम्भीरा च अस्ति। चिन्ताः एव अस्याः उन्नताः तटाः। ईद्दशायाः आशनद्याः अपरं तीरं प्राप्य शुद्धचित्ताः श्रेष्ठाः योगिनः परमानन्दं प्राप्नुवन्ति।
(योगीश्वराः एव आशानदीं तरितुं शक्नुवन्ति इत्यर्थः)।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

आशा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
नाम	- अ. नपुं. प्र. ए.
नदी	- ई. स्त्री. प्र. ए.
मनोरथजला	- आ. स्त्री. प्र. ए.
तृष्णातरङ्गाकुला	- आ. स्त्री. प्र. ए.
रागग्राहवती	- ई. स्त्री. प्र. ए.
वितर्कविहगा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
धैर्यद्रुमध्वंसिनी	- ई. स्त्री. प्र. ए.
मोहावर्तसुदुस्तरा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
अतिगहना	- आ. स्त्री. प्र. ए.
प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी	- ई. स्त्री. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

तस्याः	- द. स्त्री. ष. ए.
पारगताः	- अ. पुं. प्र. ब.
विशुद्धमनसः	- स. पुं. प्र. ब.
नन्दन्ति	- नन्द् धातुः लट्-लकारः प्र. ब.
योगीश्वराः	- अ. पु. प्र. ब.

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

अप्सरःस्त्रियः इन्द्रस्य [1]समीपेऽर्जुनस्येन्द्रियजयम्[2] उक्तवत्यः । इन्द्रो[3] वार्तां श्रुत्वा सन्तुष्टः । [4]पुनरर्जुनस्य परीक्षां कर्तुं स[5] ऐच्छत् । अतः स[6] मुनिवेषं धृतवान् । तपोवनं गतवान् । [7]मुनेर्दर्शनेन अर्जुनः प्रभावितः । स[8] मुनेः पूजासत्कारं कृतवान् । आसने उपवेष्टुं मुनिं प्रार्थितवान् ।

इन्द्रः आसने उपविष्टः । सः - ''त्वम् अधुना तरुणः । तथापि [9]तपश्चरसि[a] । अयं सन्तोषस्य विषयः । अयं संसारो[10] दुःखमयः । अतो[11] विवेकिनः [12]संसारान्मोक्षमिच्छन्ति । त्वं परं मोक्षं [13]नेच्छसि । शत्रुविजयमभिलषसि । शत्रुनाशेन परपीडनं भवति । परपीडनं पापस्य कारणम् । अतो[14] विजयेच्छां[b] परित्यज । मोक्षार्थं प्रयत्नं कुरु । अयमिन्द्रकीलपर्वतो[15] गङ्गातीरेऽस्ति[16] । अतः पवित्रः । अत्र मोक्षप्राप्तिः सुलभा'' इति उपदेशं कृतवान् ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

अर्जुनः उक्तवान् - ''[17]त्वयोक्तं युक्तमेव । [18]किन्त्वहं न मोक्षमिच्छामि । [19]पाण्डुराजपुत्रोऽहमर्जुनोऽस्मि[20]। [21]दुर्योधनोऽस्माकं सर्वस्वमप्यपहृत-वान्[22] । अनेन [23]ममाग्रजो [24]युधिष्ठिरो [25]दुःखतप्तः । तपस्याम् आचरितुं तस्याज्ञा[26] वर्तते । इन्द्रः क्षत्रियकुलस्येष्टदेवः[27] । तम् आराधयितुम्

अहमत्रागतः[28] । [29]ममाग्रजो द्यूते पराजितः । द्रौपदी मम धर्मपत्नी । दुर्योधनो[30] राजसभायां तस्याः वस्त्रापहरणं [c]कारितवान् । इदानीमपि दुर्योधनोऽस्मासु[31] द्वेषं करोति । अतः शत्रुस्सः[32] अस्माभिः [d]जेतव्यः । शत्रुविजये ममाभिलाषः[33] । मोक्षप्राप्तौ मम इच्छा नास्ति । अहम् [34]इन्द्रस्यानुग्रहं सम्पादयामि । अथवा जीवनं [35]पर्वतेऽस्मिन् समापयामि[e]'' इति ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

इन्द्रः अर्जुनस्य वचनानि श्रुत्वा सन्तुष्टः । शिवम् उद्दिश्य तपः कर्तुं सूचयित्वा अदृश्यो [36]जातः । शिवाराधनार्थम् अर्जुनः कठिनं तप [37]एव कृतवान् । उपवासमाचरितवान् । [38]एकेनैव पादेन स्थित्वा तपः कृतवान् । फलं, जलम् इत्यादिकं सर्वं त्यक्त्वा तपः आचरितवान् । घोरतपसानेन[39] सर्वत्र [40]तापस्सञ्जातः । तापम् [f]असहमाना [41]मुनयः शिवसमीपमगच्छन् । तापात् रक्षितुं प्रार्थितवन्तः । [42]शिवोऽभयं दत्तवान् ।

मूक [43]इति कश्चन दानवः[g] । [h]वराहरूपेण स [44]तपोविघ्नं कृतवान् । अर्जुनः कुपितः । वराहं [i]हन्तुमुद्युक्तः । [45]तदैव शिवः [j]किरातवेषेण आगतवान् । शिवो[46] वराहस्योपरि[47] बाणं [k]क्षिप्तवान् । अर्जुनोऽपि[48] तस्मिन्नेव[49] समये बाणम् अक्षिपत् । बाणद्वयं वराहस्य शरीरे [l]लग्नम् । वराहो[50] मृतः । अर्जुनः स्वस्य बाणं नेतुं वराहस्य समीपमागतवान् ।।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

१. इन्द्रः किमर्थं मुनिवेषं धृतवान् ?

२. विवेकिनः किम् इच्छन्ति ?

३. इन्द्रकीलपर्वतः किमर्थं पवित्रः ?

४. अर्जुनः किमर्थम् इन्द्रम् आराधयितुम् इच्छति ?

५. मुनयः किमर्थं शिवसमीपम् अगच्छन् ?

श्लोकः - 1

The Nine Sentiments - नवरसाः

श्रृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
बीभत्सरौद्रौ शान्तेति रसा नव प्रकीर्तिताः ।।

श्रृङ्गार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र, शान्त - These are the nine sentiments depicted in literary works.

श्लोक: - 2

The Seven Notes - सप्तस्वराः

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ।।

निषाद, ऋषभ, गान्धार, षड्ज, मध्यम, धैवत, पञ्चम - These are the seven notes of music produced in the throat and in stringed instruments.